

ERIK: "DOOR JE VRAGEN KAN IK NIET SPELEN"
Klinische reflecties over spel en creativiteit bij D.W. Winnicott
naar aanleiding van een speltherapie met een vijfjarige jongen

Peter Wallegghem

Vakgroep Psychologische en Pedagogische Wetenschappen, Hogeschool Gent
departement Sociaal-Agogisch Werk
Voskenslaan, 362, B-9000 Gent
Tel.: ++32/(0)9 248 88 75, peter.wallegghem@hogent.be

Samenvatting: Aan de hand van enkele klinische fragmenten uit een speltherapie van een vijfjarige jongen ondervragen we het statuut van de interpretatie. Hierbij worden we geconfronteerd met de visie van verschillende auteurs. Van Klein weerhouden we de vastberadenheid en gedrevenheid in haar interpretatief werk. Dolto leert ons te interpreteren onder de vorm van het stellen van vragen. We laten ons door beide principes leiden in de speltherapie van Erik tot op het punt dat hij onmiskenbaar te kennen geeft dat hij schoon genoeg heeft van onze vragen daar dit hem verhindert om te spelen. Erik wil met rust gelaten worden, zo weinig mogelijk spreken en zo veel mogelijk spelen. Dolto stelt dat kinderen niet in analyse komen om te spelen maar om te werken. Plots staan we zonder interpretatiekader. Wat nu? Winnicott helpt ons uit de nood met zijn stelling dat spelen op zich diepgaand psychoanalytisch werk mogelijk maakt zonder interpretatie. We exploreren dit principe doorheen de casestudie van Erik. We onthouden vooral welke valkuilen de interpretatie vanuit een vooropgesteld weten inhoudt.

Sleutelwoorden: Kinderanalyse, Speltherapie, Interpretatie, Casus, D.W. Winnicott, F. Dolto, M. Klein.

Ontvangen: 22 mei 2006; **Aanvaard:** 16 november 2006.

Inleiding

D.W. Winnicott (1999) draagt zijn boek *Playing and Reality* op aan zijn patiënten met het opschrift: "To my patients who have paid to teach me". Het hoort tot de psychoanalytische ethiek, dat een analyticus zich onophoudelijk laat onderwijzen door zijn patiënten. Dit impliceert dat we onze techniek en onze behandelvisie voortdurend nauwgezet moeten afstemmen op het subject dat we beluisteren. Dit is precisiewerk en leidt soms tot grondige aanpassingen van deze techniek of visie. Aan de hand van enkele klinische fragmenten wordt

geïllustreerd hoe Erik, een vijfjarige jongen, mijn jarenlange opgebouwde weten over speltherapie en kinderaanlyse aan het wankelen brengt.¹

Probleemstelling

Gedurende het vijftienjarig psychoanalytisch werken met kinderen, werd geleidelijk aan een visie opgebouwd rond kinderaanlyse die met mijn geëigende particuliere stijl in praktijk werd gebracht. De twee theoretische ankerpunten die voor deze specifieke klinische praktijk met kinderen als fundament dienen, vormen het werk van Melanie Klein en Françoise Dolto.² In het oeuvre van beide dames ligt een niet te verwaarlozen klemtoon op het waar spreken van de analyticus met andere woorden op de interpretatie. In het voetspoor van dit gedachtegoed wordt de praktijk met kinderen gevoerd. Van Klein wordt de noodzaak meegenomen van de verbale interpretatie in een kinderaanlyse. Er kan geen sprake zijn van analyse zonder interpretatie: "For in child analysis it is interpretation alone, in my experience, which starts the analytic process and keeps it going" (Klein, 1975: 75).³ Dolto wordt als referentiepunt voor haar interpretatiestijl genomen. Ze interpreteert onder de vorm van het aanbieden van een vraag of een hypothese (Dolto, 1988: 21). Dit is het theoretisch kompas dat mij vaak met veel omwegen doorheen het dichte woud van de kinderaanlyse loodst. Dit lukt aardig tot op de dag dat Erik hieraan bruusk een einde maakt door zijn opmerking: "Door je vragen kan ik niet spelen". Erik zegt dat er te veel Klein en te veel Dolto gehanteerd wordt. Te veel Klein betekent een te intensief en een te frequent interpreteren. Te veel Dolto wil zeggen dat er te veel vragen gesteld worden. Wat nu? Even sta ik perplex. In een fractie van een seconde zit ik zonder verbale interpretatieve *tools*. Hoe moet het nu verder?

Situering van het therapeutisch kader

Erik komt een achttal maanden op gesprek. De therapie beslaat tot op heden een twintigtal sessies. In een eerste tijd komt hij wekelijks. Vanaf september komt hij om de veertien dagen.

1. Erik is bij aanvang van de therapie vijf jaar en drie maanden.

2. Beide auteurs bestudeerd vanuit een freudiaans-lacaniaans perspectief.

3. Voor een uitgebreide bespreking van deze stelling verwijzen we naar Wallegem (2003: 65-86).

In het eerste preliminair gesprek formuleert moeder de problematiek van Erik. Ze maakt zich zorgen om hem. Hij is vlug over zijn toeren. Hij maakt zich snel kwaad, blokkeert dan, is vaak moe en heeft een lage frustratiedrempel. Erik heeft een taalachterstand. Op school spreekt hij amper. Erik is moeilijk verstaanbaar. Dit compenseert hij door gebarentaal. Hij volgde twee jaar logopedie. Moeder vermoedt dat Erik een leerstoornis heeft. Hij haakt af op school. Hij leert niet meer. Hij heeft faalangst en geeft rap op. In de kleuterklas gaat hij altijd naar de speelmat. Hij is bang om iets te leren. Hij is geremd. Hij is niet schoolrijp. Hij doet de derde kleuterklas over. Moeder beschrijft de gevoelswereld van Erik. Hij voelt zich vaak in de hoek geduwd. Erik vindt het vervelend dat zijn vriendjes hem niet verstaan. Hij heeft geen goed gevoel over zichzelf. Erik is een heel bezige bij. Hij is altijd in beweging. De huisarts vermoedt dat er sprake is van ADHD. Er woedt een hevige concurrentiestrijd tussen Erik en zijn anderhalf jaar oudere zus. Moeder voelt dit sterk aan. De kinderen volgen kort op elkaar. Zus treitert Erik en is hard voor hem. Moeder verhaalt dat toen ze Erik borstvoeding gaf, zus met een video op zijn hoofd sloeg. Zus en broer concurreren om moeder. Er is altijd ruzie rond de uitspraak: "Jij bent mijn mama!". Het probleem schuilt in de exclusiviteitseis die voortvloeit uit de klemtoon die op het woord "mijn" wordt gelegd. Er is altijd competitie tussen de twee. Ze hebben een haat-liefdeverhouding. Ze kunnen elkaar niet missen en lopen elkaar voortdurend voor de voeten. Erik is de underdog. Hij is het slaafje van zijn zus. Erik tekent enkel krabbels en koppoters. Hij tekent niet graag. Erik is een minder tevreden baby dan zijn zus. Hij huilt veel. De borstvoeding lukt moeilijk. Moeder ervaart het hele borstvoedingsproces bij Erik als een mislukking, een falen. Bij zus verliep dit vlekkeloos. Erik is gewenst maar niet gepland. Moeder is bij zijn geboorte geestelijk niet klaar voor hem. Erik laat zich gemakkelijk manipuleren en tast grenzen af. Daarbij gaat hij vaak over de grens. Hij heeft het moeilijk om een neen te aanvaarden.

Tot zover het discours van moeder over Eriks problematiek.

Ritualisatie van de speltherapie

Gezien de jonge leeftijd van het kind en de verbale achterstand, wordt geopteerd voor een speltherapie. Uit de preliminaire gesprekken blijkt dat Erik niet graag tekent. De eerste sessie wordt het hem toch vrijblijvend voorgesteld. Erik geeft duidelijk te kennen dat tekenen hem niet interesseert. Doorheen de therapie ritualiseert Erik geleide-

lijk aan de sessies. Hij brengt temporele en ruimtelijke ankerpunten aan die zich iedere sessie volgens een vast stramien herhalen. Deze rituele herhalingen bieden hem een veilig houvast en werken angst-reducerend. Hoe ziet de structuur van een sessie er uit?

Eerst is er de vraag of de ouders buiten mogen wandelen tijdens de therapie. De ouders vragen dit aan Erik. Deze vraag laat toe om van bij de aanvang van iedere sessie de intensiteit van de separatieangst bij Erik in te schatten. Als de ouders moeten blijven dan is Erik angstiger en onrustiger dan wanneer ze mogen gaan wandelen. Erik beslist of de ouders mogen gaan of moeten blijven.

Een tweede ankerpunt is de vraag of hij mag gaan plassen. Tijdens een sessie vraagt Erik of hij mag gaan plassen. Het toilet bevindt zich vanuit de spreekkamer de gang door voorbij de wachtkamer. Erik kan op die manier verifiëren of zijn ouders wel degelijk op hem wachten. Anderzijds betekent dit dat hij een ontsnappingsmogelijkheid heeft. Hij kan op ieder ogenblik weg uit de spreekkamer naar mama of papa in de wachtkamer. Dit heeft een geruststellend effect bij jonge kinderen.

Ten slotte vraagt Erik aan het eind van de sessie of hij zijn papa of mama mag halen uit de wachtkamer. De sessie wordt beëindigd met de vraag of hij wil opruimen. Dit is het moment waarop hij vraagt of hij mama of papa mag gaan halen. Hij doet dit telkens op dezelfde manier. Hij sluipt in de gang geluidloos de trap af. Wanneer hij aan de deur van de wachtkamer komt roept hij luidkeels: "Boe!". Zo brengt hij vader of moeder en zus aan het schrikken.

Deze drie structurele elementen zijn in iedere sessie aanwezig. Ze vormen het kader waarbinnen Erik zijn spel organiseert. Een andere constante die Eriks therapiesessies kenmerkt is de variatie van de sessies. Geen twee sessies zijn gelijklopend. Zijn stemming schommelt sterk; de ene week is hij opgewekt en is hij vol energie; de andere week is hij lusteloos, moe, afwezig en niet gemotiveerd. Soms speelt hij intensief en gedreven. Anders zit hij voor zich uit te staren of ligt hij dromend languit op de grond.

Evolutie in de speltherapie

Hier volgt een overzicht van de evolutie in zijn therapie belicht vanuit het standpunt van de overdracht in zijn spel en zijn spreken.

Voorafgaand kan gesteld worden dat er van in den beginne overdracht is. Wanneer Erik voor het allereerst de spreekkamer binnenkomt, gaat hij rechtstreeks naar de plastic speelgoedbox en begint

onmiddellijk het speelgoed te exploreren. In een mum van tijd zet hij zich aan het spelen. Een belangrijk element in de overdracht is dat moeder een uitgesproken interesse heeft voor psychoanalyse.

De sessies worden vanuit een dubbel perspectief benaderd: het taalaspect en het sociaal aspect. Het taalaspect behelst de vraag hoe hij zich als gedeeld subject verhoudt tot de taal. Het sociaal aspect heeft betrekking op zijn relatie tot mij. Beide aspecten zijn uiteraard innig met elkaar verbonden. Lacan leert ons dat een discours een sociale band vormt.

Grosso modo kunnen we in Eriks veranderingsproces tijdens zijn therapie twee tijden onderscheiden.

Eerste tijd (6 sessies)

Ik zit op de grond naast Erik terwijl hij speelt. In een eerste tijd speelt Erik alleen en zegt hij geen woord. Hij spreekt niet tegen mij en geeft ook geen commentaar op zijn spel. Ik stel regelmatig vragen om hem aan de praat te krijgen en om zijn subjectieve impact in zijn spel beter te kunnen volgen. Bijvoorbeeld: "Wie rijdt met de vrachtwagen? Naar waar gaat die meneer? Waarom botsen die twee auto's?". Ik probeer ook actief deel te nemen aan het spel door bijvoorbeeld blokken aan te voeren met de bulldozer zodat Erik verder kan bouwen aan zijn muur. Dit alles laat Erik eerder onverschillig.

Tweede tijd (9 sessies)

Er komt een radicale ommekeer in de therapie in de tiende sessie. Deze ommekeer luidt een tweede tijd in. Wanneer ik Erik ga halen in de wachtkamer zegt moeder: "Erik wilde niet komen. Hij wilde dat ik de afspraak afbelde. Hij wilde ook niet uit de wagen komen".

Ik richt mij tot Erik: "Waarom wil je vandaag niet komen, Erik?"

Erik: "Ik vind het niet leuk. Je stelt veel te veel vraagjes. Ik kan niet spelen. Je zegt altijd: waarom?"

Peter: "Je vindt het niet leuk dat ik vraagjes stel?"

Erik: "Nee!"

Peter: "Waarom niet?"

Erik: "Dat kan ik niet zeggen."

Peter: "Dan stel ik geen vraagjes meer. Kom je mee?"

Erik komt onmiddellijk mee naar de spreekkamer. Hij bouwt de ganse sessie aan een stuk door een hoge toren met de blokken en plaatst er een werker bovenop. Aan het einde van de sessie daalt de

werker van de hoge toren. Hij zegt niets tegen mij en geeft geen commentaar op zijn spel.

Eriks opmerking vergt een fundamenteel andere aanpak. Ik maak uit zijn spreken op dat hij mijn vragen storend intrusief vindt. Dit noopt tot technische aanpassingen. Eerst en vooral zet ik mij niet meer op de grond naast hem, maar wel wat verder op een stoel aan tafel. Dit om een veilige afstand te creëren en Erik de nodige ruimte te laten. In een van de sessies speelt hij de ganse tijd op de grond zittend zijn rug naar mij toegekeerd. Ik hoor niets en zie niets. Erik zet mij letterlijk buitenspel. Daarnaast stel ik doelbewust geen vragen meer, laat hem rustig spelen, observeer stilzwijgend en schrijf op wat er gebeurt. Dit is totaal nieuw voor mij.

Hoe verlopen de volgende sessies?

Erik geeft geleidelijk aan fluisterend commentaar op zijn spel. Uitzonderlijk versta ik wat hij zegt. Hij neemt de laadbak van de vrachtwagen en plaatst die op de vrachtwagen: "Herstellen". Hij plaatst een bestuurder in een wagen: "We gaan vertrekken!". Hij kondigt verbaal een initiatief aan: "Ik maak een kasteel". Af en toe neuriet hij tijdens het spelen of zingt hij zijn commentaren: "Er is een file (4x)!". Heel sporadisch stelt hij mij een vraag. Uitzonderlijk stel ik hem een vraag. Door mijn vragen tot het strikte minimum te reduceren, valt mijn geëigende interpretatietechniek weg. Ik verlaat het verbale register en laat Erik ongestoord spelen.⁴ In de voetsporen van Klein en Dolto, laat ik spreken en spelen hand in hand gaan in mijn conceptie van spelanalyse. Daarbij ligt het accent uitgesproken op het talige aspect. Door Eriks opmerking zie ik mij verplicht de klemtoon op het spelen te leggen. Hoe kunnen we dit spelen concipiëren in de context van een kindanalyse? Ik laat mij leiden door Winnicott.

Winnicotts conceptie van spelen

Winnicott stelt dat psychotherapie plaatsvindt in de overlapping van de speelruimte van de patiënt en die van de psychotherapeut: "Psychotherapy has to do with two people playing together" (Winnicott, 1999: 38).⁵ Cattanach stelt dat ondanks het feit dat elke definitie van speltherapie gedetermineerd is door de perspectieven

4. Dit betekent geenszins dat we het symbolische register verlaten. Zowel spreken als spelen behoren tot de reeks van de symbolische acts.

5. Voorafgaand stelt Winnicott dat het onderscheid tussen psychotherapie en psychoanalyse in deze context niet relevant is (Winnicott, 1999: 38).

vanwaaruit iemand het proces beschrijft, er toch enkele algemene principes zijn die we kunnen toepassen op alle speltherapeutische interventies en die onafhankelijk zijn van een specifieke werkwijze. De auteur stelt dat het sleutelproces bestaat uit het gebruik van imaginair spel dat plaatsvindt binnen de relatie tussen kind en therapeut (Cattanach, 2003: 25). In een speltherapie speelt het kind binnen een overdrachtelijke relatie.

In navolging van Klein, die zich vooral richt op het gebruik van het spel in de kinderaanlyse, focussen vele kinderaanlytici op de spelinhoud van het spelende kind en niet op het spelen *an sich*. Winnicott stelt dat alles wat hij zegt aangaande het spelen van kinderen eveneens van toepassing is op volwassenen. Dit wordt weliswaar bemoeilijkt door het feit dat volwassen patiënten hoofdzakelijk verbaal communiceren. Winnicott pleit ervoor om spelen bij volwassenen even evident te beschouwen als bij kinderen. Bij volwassenen manifesteert zich dat onder andere in de woordkeuze, de stemintonatie of in de zin voor humor (Winnicott, 1999: 39-40). We spelen niet alleen met spel materiaal maar ook met woorden.

Spelen is een transitioneel fenomeen en heeft een spatio-temporele dimensie. Het behoort niet tot de innerlijke wereld maar ook niet tot de buitenwereld. Winnicott situeert spelen in een potentiële ruimte tussen baby en moeder (*Ibid.*: 40-41).

Winnicott onderscheidt een aantal stadia in het ontwikkelingsproces met betrekking tot spelen (*Ibid.*: 47-48).

1. Er is geen onderscheid tussen de baby en zijn object. De baby heeft enkel een subjectieve kijk op het object. De moeder is gericht op het actueel maken van wat de baby op het punt staat te ontdekken.

2. Het object wordt vervolgens objectief waargenomen. Dit complexe proces is sterk afhankelijk van het feit of moeder voorbereid is om te participeren en terug te geven wat wordt aangereikt. Wanneer er zo een vertrouwensband groeit tussen de moeder en haar baby, begint de baby te genieten van ervaringen die gebaseerd zijn op het samengaan van de almacht van intrapsychische processen en de controle over het actuele. Spelen wordt heel opwindend. Bij spelen draait het altijd om de onzekerheid van het samenspel tussen de persoonlijke psychische realiteit en de ervaring van controle over actuele objecten. Dit is de onzekerheid van de magie zelf die opborrelt in een intieme betrouwbare relatie. Dit vertrouwen is noodzakelijk ingegeven door de liefde, ambivalentie of objectrelaties van moeder.

3. De volgende stap is het alleen zijn in aanwezigheid van iemand. Het kind speelt nu op basis van de assumptie dat de geliefde vertrou-

wenspersoon beschikbaar blijft wanneer die wordt herinnerd. Deze persoon wordt ervaren als iemand die het gebeuren bij het spelen weerspiegelt.

4. De laatste stap bestaat erin dat het kind klaar is om een overlapping van twee speelruimtes toe te laten en ervan te genieten. Moeder speelt met de baby. Ze introduceert haar eigen spel. Aan de reactie van haar kind kan ze merken hoe het omgaat met de introductie van ideeën die niet van hem zijn. Zo wordt de weg geëffend om samen te spelen.

Volgens Winnicott is er een directe ontwikkeling van transitionele fenomenen naar spelen, van spelen naar samenspelen, en van hieruit naar culturele ervaringen (*Ibid.*: 51). Schematisch kunnen we dit als volgt voorstellen:

transitionele fenomenen → alleen spelen → samenspelen →
culturele ervaringen

In de overlapping van het spelen van het kind en het spelen van een ander persoon ligt de mogelijkheid ingebed tot verrijking. Winnicott stelt onomwonden dat spelen op zich therapie is: "It is good to remember always that playing is itself a therapy" (*Ibid.*: 50). Maken dat kinderen in staat zijn te spelen, is op zich een psychotherapie die een onmiddellijke en universele toepassing kent. Het impliceert eveneens een positieve sociale houding tegenover spelen. Spelen is een creatieve ervaring. Deze ervaring situeert zich in een spatio-temporeel continuüm dat een basislevensvorm is. De onzekerheid van spelen, is toe te schrijven aan het feit dat spelen zich situeert op de theoretische scheidingslijn tussen subjectiviteit en objectieve perceptie. Het kinderspel heeft alles in zich niettegenstaande dat de psychotherapeut op het spel materiaal werkt. Winnicott is formeel. Diepgaande psychotherapie kan zonder interpretatief werk: "[...] psychotherapy of a deep-going kind may be done without interpretative work" (*Ibid.*: 50).

Winnicott situeert het significante moment in een psychotherapie op het ogenblik dat het kind zichzelf verrast. Het is in elk geval niet het ogenblik waarop de psychotherapeut een slimme interpretatie maakt. Een interpretatie die buiten de rijpheid van het materiaal valt, is pure indoctrinatie en leidt tot volgzaam onderdanigheid. Een interpretatie gegeven buiten de overlapping van het samenspel van de patiënt en de therapeut, wekt weerstand op. Interpreteren wanneer een patiënt niet in de mogelijkheid verkeert om te spelen, is nutteloos en brengt verwarring met zich mee. Wanneer er een wederzijds spelen is, kan interpretatie het therapeutische werk vooruithelpen. In het kader

van een psychotherapie moet dit spelen spontaan gebeuren. Het kan niet in een sfeer van onderdanigheid of inschikkelijkheid (*Ibid.*: 51).

Een belangrijk kenmerk van spelen is dat kinderen en volwassenen vrijelijk creatief kunnen zijn (*Ibid.*: 53). Psychotherapie vindt plaats in de overlapping van de speelruimtes van de therapeut en de patiënt. Indien de therapeut niet kan spelen dan is hij niet geschikt voor de job. Indien de patiënt niet kan spelen dan is het de taak van de therapeut om hem zover te brengen. Spelen is essentieel omdat de patiënt creatief is in zijn spel. Enkel in zijn spel is het individu in staat om creatief te zijn en zijn hele persoonlijkheid te gebruiken. Het is enkel door die creativiteit dat we onszelf ontdekken. Hiermee gepaard gaande stelt Winnicott dat enkel in spelen communicatie mogelijk is. Uitzondering hierop vormt de directe communicatie die behoort tot het terrein van de psychopathologie of een extreme vorm van immaturiteit (*Ibid.*: 54).

Winnicott pleit ervoor dat psychotherapeuten de mogelijkheid om te spelen aan hun patiënten toelaten. Dit betekent creatief zijn in het psychoanalytisch werken. De creativiteit van de patiënt wordt al te gemakkelijk gesmoord door een therapeut die te veel weet. Het doet er finaal niet toe hoeveel een therapeut weet op voorwaarde dat hij zijn kennis kan achterhouden of zich er kan van weerhouden zijn kennis te etaleren (*Ibid.*: 57).

In het psychotherapeutische proces scheppen we de mogelijkheid voor vormeloze ervaringen en voor motorische en sensorische creatieve impulsen, die de grondstof van spelen uitmaken.⁶ Het is op basis van spelen dat de hele ervaringsgerichte existentie van de mens is gebouwd. We zijn niet langer introvert of extravert. We ervaren het leven in de ruimte van transitionele fenomenen, in de verwevenheid van subjectiviteit en objectieve observatie en in een ruimte die de doorsnede is van de innerlijke realiteit van het individu en de gedeelde realiteit van de wereld die extern is aan het individu (*Ibid.*: 64).

Terug naar Erik

Winnicott legt uit waarom de interpretaties als intrusief ervaren worden. Preoccupatie karakteriseert het spel van het jonge kind. De inhoud doet er niet toe. Deze preoccupatie valt te vergelijken met de concentratie van oudere kinderen en volwassenen. Het spelende kind

6. Vormeloze ervaringen zijn ervaringen opgedaan door een persoonlijkheid die zich in een niet-geïntegreerde toestand bevindt. Winnicott (1999: 64) spreekt ook van een rudimentaire vorm van spelen.

bewoont een ruimte die niet gemakkelijk wordt verlaten en heel moeilijk intrusie verdraagt (*Ibid.*: 51). Mijn vragen respecteren duidelijk de grenzen van Eriks speelruimte niet. Hij trekt zich terug in zijn spel en wil met rust gelaten worden. Erik zit in elk geval niet te wachten op een vreemde volwassene die te pas en te onpas zijn spel onderbreekt door het stellen van vervelende vragen.

Erik heeft *ab initio* een overdracht op het spelmateriaal en het spelen. Heeft hij een overdracht op de therapeut? De kern van psychotherapie bestaat volgens Winnicott erin dat twee mensen samenspelen. Psychotherapie situeert zich op de doorsnede van twee speelruimtes: die van de patiënt en die van de therapeut. Het is op dit snijpunt dat de mogelijkheid tot verrijking zich situeert. Wanneer we teruggaan naar Winnicotts overzicht van het ontwikkelingsproces van het spelende jonge kind, interesseren wij ons vooral voor het derde en vierde stadium. De kern van stadium drie bestaat uit het alleen spelen in aanwezigheid van iemand waarin het kind vertrouwen heeft. In stadium vier komt het kind tot samenspelen in een relatie. Tijdens de sessies speelt Erik alleen in mijn aanwezigheid. Hij bevindt zich in stadium drie. Mijn pogingen om een relationeel element – samen spelen of praten – in zijn spel te betrekken, stranden veelvuldig. Hij is nog niet toe aan stadium vier. Hij ervaart mijn pogingen om onze speelruimtes te delen als te indringend en te storend. Erik houdt mij af van zijn spel. Is er overdracht? Ja.⁷ Hij vertrouwt mij voldoende om te spelen in mijn aanwezigheid, maar niet in die mate dat hij mij toelaat tot zijn speelruimte. We kunnen geen gedeelde speelruimte installeren. Mijn interpretaties induceren bij Erik weerstand. Dit is logisch wanneer we onze vorige vaststelling indachtig zijn. Een interpretatie die gegeven wordt buiten de overlapping van het samenspel van de patiënt en de therapeut, wekt volgens Winnicott weerstand op. Het is de taak van de therapeut zijn patiënt in de mogelijkheid te brengen om te spelen in relatie. Concreet betekent dit Erik de mogelijkheid te bieden om de overgang te maken van alleen spelen naar samenspelen.

De laatste sessies maakt hij af en toe de overstap. Een klinisch fragment ter illustratie. Erik haalt een tractor, een bulldozer, een vrachtwagen en een heftruck uit de speelgoedbox. Hij kijkt zoekend lange tijd in de speelgoedbox. Met de tractor en de vrachtwagen in de

7. Vergeten we niet de sterke overdracht die moeder heeft ten aanzien van de psychoanalyse. Het kind wordt daar als het ware in mee gezogen volgens Lacans formule: "Le désir de l'homme est le désir de l'Autre". Het kind schrijft zich in in het verlangen van de moeder. We spreken van een contaminatie van onbewuste verlangens.

hand vraagt Erik: "Waar zijn de mannetjes van hier en hier?"⁸ Peter: "Je moet eens goed kijken in de speelgoeddoos." Erik doet dit niet. Hij rijdt rond met de heftruck en een blauwe auto met brandweerman. Hij speelt aan de voetengalerij van mijn schrijftafel. Peter: "Moet ik eens de mannetjes zoeken?" Erik: "Samen met ik." Peter: "Wablief?" Erik: "Je moet de mannetjes zoeken samen met ik." Ik vind de twee mannetjes en geef ze. Erik: "Dank je wel." Erik introduceert hier zelf het relationele element: samen.

Af en toe stelt hij mij vragen. Die kunnen van heel uiteenlopende aard zijn. Erik: "Heeft die geen zo één?" Erik speelt met de heftruck en bedoelt een moersleutel.

Erik: "Mag ik iets zeggen?" Deze vraag steekt af en toe de kop op. Ik maakte Erik reeds verschillende keren attent op het feit dat hij in de spreekkamer alles mag zeggen wat hij denkt en dat hij dit niet hoeft te vragen.

Erik: "Wat is dat?" Er is nieuw speelgoed in de box. Erik merkt het onmiddellijk op. Hij vraagt uitleg. Ik toon hoe het werkt. Hoe je de palet op de vork van de heftruck plaatst en deze op en neer kunt laten gaan.

Midden in zijn spel vraagt Erik: "Heb jij een schaar?". Hij heeft nagelnieuwe schoenen aan. Moeder vergat het plastic draadje waaraan het prijskaartje is bevestigd te verwijderen. Dit prikt in zijn hiel. Erik vraagt mij om hem van dit ongemak te verlossen door het af te knippen met de schaar.

Erik: "Kan dat waaiertje ook uit?" Het is snikheet in de spreekkamer. De ventilator staat aan. Erik is gefascineerd door dit elektrisch toestel. Nadat ik hem uitleg hoe het werkt, speelt hij er de resterende tijd mee. Hij zet de ventilator aan en uit en experimenteert met de verschillende snelheden.

Hij stelt mij ook vragen vanuit zijn spel: "Is dat nieuw?". Erik duidt een verkeersbord aan dat hij nog niet eerder opmerkte. Of: "Heb je nog zo'n auto?". Hij speelt met een blauwe auto en wil nog een tweede exemplaar.

Erik communiceert verbaal. Ik ben ervan overtuigd dat Erik over de nodige sociaal communicatieve basisvaardigheden beschikt. Erik spreekt als het initiatief van zijn kant komt. Start ik zelf het gesprek op dan ligt dit bij Erik heel wat moeilijker. Bij aanvang van de therapie sluit hij zich op in zijn speelwereld – sluit hij zich af van de buiten-

8. Erik bedoelt de bestuurders van de tractor en de vrachtwagen.

wereld. De laatste sessies is er sprake van een dialoog. Al is deze rudimentair. De volgende dialoog komt uit de eerste sessie na de grote vakantie.

Peter: "Hoe gaat het met jou, Erik?"

Erik: "Goed!"

Peter: "Wat heb je gedaan tijdens de vakantie?"

Erik: "Gespeeld. Veel dingen heb ik gedaan. Gekleurd. En nog een paar dingen."

Peter: "Ben je op reis geweest?"

Erik, knikt ontkennend: "Als 't school was zijn we al een keer op reis geweest, naar Spanje."

Er passeert iemand buiten op het trottoir.

Erik: "Dat is mijn mama. Ik hoor het aan mijn zus haar stem."

Tot hier de dialoog. Dit is een immense vooruitgang in vergelijking met de eerste sessies waar Erik amper een woord spreekt.

Af en toe kunnen we samen spreken. Samenspelen lukt nog niet.

In het volgende fragment laat Erik uitzonderlijk een verbale interventie toe in zijn spel. Erik speelt "botsing". Verschillende auto's rijden elkaar aan en de bestuurders vallen uit de respectievelijke wagens. Een moto rijdt tegen de bulldozer die spectaculair omvalt.

Peter: "Is er een botsing?"

Erik knikt ontkennend.

Peter: "Wat is er dan aan de hand?"

Erik: "Ze vechten."

Peter: "Waarom?"

Erik: "Eerst wisten ze niet dat ze slecht waren. Ze maken ruzie... Dat zijn de goede... De slechte zijn nu allemaal dood."⁹

In de laatste sessie krijgen we volgende dialoog. Erik komt de spreekkamer binnen en gaat regelrecht naar een houten vuurtoren die op mijn bureau staat. De vuurtoren bestaat uit gekleurde ringen die van groot naar klein op elkaar gestapeld zijn.

Erik: "Ik ga hem een keer maken."

Erik zet zich aan het werk.

Erik: "Is dat de noordpool?"

Peter, verwonderd: "De noordpool?"

9. Verwijzend naar de interpretatietechniek van Klein, stellen we in dit fragment vast dat het niet altijd een ouderlijke coïtus (oerscène) betreft wanneer kinderen twee auto's laten botsen. Verder illustreert het fragment dat we enkel weten wat kinderen spelen als ze erover spreken. Ik dacht dat het over een botsing ging. Erik weerlegt dit en stelt dat het een gevecht tussen de goeden en de slechten betreft. Dit pleit er nogmaals voor dat we ons voortdurend moeten laten instrueren door onze patiënten.

Erik: "Ja, de noordpool."

Peter: "Nee. Dat is niet de noordpool. Weet je niet wat dat is?"

Erik, geïnteresseerd: "Nee."

Peter: "Dit is een vuurtoren. Die staat op het strand aan de zee en maakt licht opdat de scheepjes zouden zien waarheen ze moeten varen. Heb je dat nog nooit gezien aan zee?"

Erik: "Nee."

Erik gaat naar de speelgoedbox en begint te spelen. Na afloop van de sessie wanneer moeder binnenkomt, toont hij de vuurtoren aan mama en zegt fier: "Vuurtoren!". Moeder: "Ja, een vuurtoren. Mama is dom, hé? Ze wist ook niet hoe dit heette." Erik had de vorige keer aan mama gevraagd hoe dat ding op mijn bureau heette, maar moeder moest het antwoord schuldig blijven.

Zo zien we dat de technische aanpassingen met het "niet-interveniëren" als centrale as, geleidelijk hun vruchten afwerpen.

Besluit

Weg met de interpretatie? Eriks opmerking noopt mij ertoe mijn visie op kindtherapie bij te stellen. Ik moet verder met een minimum aan verbale interpretaties. Geen nood zegt Winnicott. Spelen op zich is therapie en maakt diepgaand psychotherapeutisch werk mogelijk zonder interpretatief werk. Winnicotts bijdrage verheugt mij. Het is een dankbaar theoretisch houvast voor Eriks therapie. De focus wordt verschoven van de spelinhoud naar het spelen zelf.

Toch wordt mijn denken geteisterd door een gedachtegang van Dolto. Dolto beklemtoont dat de analyticus zich moet richten op een therapeutische werkrelatie en zich onder geen beding mag engageren in het spel van het kind. Het kind komt om te werken niet om te spelen (Dolto, 1985: 18). De symbolische betaling laat de analyticus toe in te schatten of een kind werkelijk op therapie wil komen. Komt het om zich via het spel een goede erotisering te verschaffen of komt het om te werken (Dolto, 1982: 25)? Dit is een cruciale vraag die menig kindtherapeut met enig onbehagen behept. Deze fundamentele vraagstelling duikt eveneens op tijdens een gesprek met de ouders dat plaatsvindt juist voor de grote vakantie. Moeder is van mening dat Erik verder op therapie moet komen. Vader vindt dat al dat therapeutisch gedoe welletjes is geweest. Na het aanhoren van mijn verhaal, is hij de mening toegedaan dat Erik enkel komt spelen. Hij komt alleen voor de blokken. Vader stelt dat, zoals hij zijn zoon kent, deze zijn ganse leven wel zou komen spelen. Spelen is het enige dat telt voor

Erik. Volgens vader heeft hij bij mij genoeg gespeeld. Beide ouders zijn het er wel over eens dat het een stuk beter gaat met Erik. Hij voelt zich opmerkelijk beter in zijn vel. De woede-uitbarstingen thuis nemen gestaag af.

Komt Erik bij mij spelen of werken? Feit is dat hij zich zowel binnen als buiten de therapie beter voelt. Hij is meer ontspannen, minder angstig, opgewekter. Spelen of werken?¹⁰ Misschien is mijn vraag vanuit het oogpunt van de therapeutische efficiëntie impertinent? Enkel het verdere verloop van Eriks therapie zal hierover uitsluitel brengen. Onze klinische praktijk verplicht ons onze theoretische paradigma's onophoudelijk te toetsen. Waar blijkt, moeten die bijgestuurd worden. Dit toont het failliet van een therapeutisch werken vanuit een vooropgesteld weten. Elk geconsolideerd weten draagt deze valkuil in zich.¹¹ Soms komt een terechte waarschuwing uit onverwachte hoek. Een vijfjarige jongen schudt mij wakker. Waarvoor dank, Erik.

Erik: "I can't play with all your questions!". Clinical Reflections concerning Play and Creativity in the Work of D.W. Winnicott as a Result of a Play Therapy with a Five Year Old Boy

Summary: By means of some clinical fragments from the play therapy of a five year old boy, we explore the concept of interpretation, using the visions of various authors to instruct us. We consider the determination and the passion in Klein's interpretative work. Dolto teaches us to interpret by asking questions. Both principles guide us in our work with Erik until he says: "Leave me alone!" and expresses that our questions are obstructing his play. He doesn't want to talk, only to play but Dolto asserts that children do not come to analysis to play but to work. Suddenly, we have lost our framework for interpretation. What should we do? Winnicott helps by pointing out that play can facilitate in-depth psychoanalytic work without interpretation. We explore this principle throughout the case study of Erik. In particular, we wish to highlight the dangers associated with interpretations inspired by a preconceived idea.

Key words: Child Analysis, Play Therapy, Interpretation, Case study, D.W. Winnicott, F. Dolto, M. Klein.

10. Tijdens een lezing merkte één van mijn toehoorders op dat spelen voor kinderen misschien werken is. Wanneer we dit aannemen, is onze paradox opgelost.

11. We verwijzen hier naar Quackelbeen (2004: 279-297).

Bibliografie

- A. Cattanach (2003), *Introduction to Play Therapy*, Hove/New York, Brunner/Routledge.
- F. Dolto (1982), *Séminaire de psychanalyse d'enfants 1*, Paris, du Seuil, Coll. Points, no. 220.
- F. Dolto (1985), *Séminaire de psychanalyse d'enfants 2*, Paris, du Seuil, Coll. Points, no. 221.
- F. Dolto (1988), *Séminaire de psychanalyse d'enfants 3*, Paris, du Seuil, Coll. Points, no. 222.
- M. Klein (1975 [1932]), *The Psycho-Analysis of Children, The Writings of Melanie Klein*, Vol. II, London, The Hogarth Press and The Institute of Psycho-analysis.
- J. Quackelbeen (2004), "Bezieling van de kuur of techniek? De ethische eenzaamheid van de analyticus", *Psychoanalytische Perspectieven*, jg. 22, nos. 3-4, pp. 279-297.
- P. Wallegem (2003), *De overdracht in de kinderaanlyse volgens Melanie Klein en Françoise Dolto*, Gent, Idesca.
- D.W. Winnicott (1999 [1971]), *Playing and Reality*, London/New York, Tavistock/Routledge.